

DOI: <https://doi.org/10.54937/ssf.2025.24.5.37-42>

Portrét ako vizuálny prostriedok histórie

Portrait as a Visual Means of History

Andrea Smitková

Abstract

In teaching, we use portraits as a visual aid to naturally bring historical figures closer to students. Portraits serve to illustrate their character, and the distinctive facial features help memory associate and relate to specific individuals. Sometimes portraits are authentic, stylized, representative, or even fictional, yet they always carry a historical expression. In our contribution, we will focus on shaping the history of a noble family through portraits. The portrait gallery of the Zay family is remarkable not only for its scope but also for the questions it raises about the objectives of its systematic creation in the 19th century.

Keywords: Portrait. History. Family Memory. The Zay Family. Uhrovec.

Úvod

Štúdia sa zameriava na využitie portrétu ako vizuálneho prostriedku pre históriu. Pri vyučovaní alebo diskusii o historických udalostiach si ako vizuálnu pomôcku prirodzene volíme podobizne osobností, o ktorých hovoríme. V tomto kontexte je portrét vizuálnym zastúpením človeka, maskou, ktorá vyjadruje jeho identitu. V príspevku analyzujeme portrét a jeho možnú funkciu ako mnemotechnickej pomôcky na pripomenutie historického príbehu. Tento proces zahŕňa vytváranie novej pamäťovej stopy, ktorá umožňuje prepojenie medzi konkrétnou osobou a jej portrétom. Ďalšou možnou funkciou portrétu je obnovenie spomienky na zosnulého, ktorého si človek pamätá.

Primárnym inšpiračným zdrojom pre tento príspevok sa stala odborná publikácia Aleidy Assmannovej (2018), ktorá systematicky skúma problematiku kultúrnej pamäti a priestorov spomínania. Vo svojej vedeckej práci sa zameriava na kultúrnu antropológiu, najmä na komunikačnú pamäť. Kultúrna pamäť sa ukladá do rôznych miest, ako vo svojej štúdii Medzi históriou a pamäťou ozrejmil Pierre Nora (2012). Jedným z týchto miest je vizuálne umenie, teda aj portrétny žánr. Jan Assmann (1997, 2003) skúma smrť ako fenomén kultúrnej teórie v egyptskom umení, ktoré kladie veľký dôraz na zaznamenanie podoby zosnulého. Aby Warburg, Georges Didi-Huberman, Hans Belting a ďalší rozvíjali teóriu obrazu ako pamäťového média. Autorka príspevku sa vo svojej dizertačnej

práci venuje vedeckému výskumu portrétnej galérie rodu Zayovcov z Uhrovca a na základe toho približuje spôsoby, akými šľachtický rod nakladal s vlastnou pamäťou a jej vizualizáciou prostredníctvom portrétov svojich predkov.

Portrét a ľudská pamäť

Ak uvažujeme o portréte ako o prostriedku na lepšie zapamätanie dejinných príbehov, nevyhnutne nastoľujeme otázku, či portrét môže slúžiť ako mnemotechnická pomôcka. Táto sa vyznačuje nielen dlhou tradíciou, ale aj nezabudnuteľnou zakladateľskou legendou, ktorú uvádza aj Aleida Assmanová (2018, s. 37). Podľa nej Simónidés prvýkrát použil túto techniku za tragických okolností, keď po zrútení strechy domu identifikoval zmrzačené telá hostí na základe ich zasadacieho poriadku. Kombináciou miest a obrazov, (*loci et imagines*) vyvinul spôsob „mentálneho písma“, ktorý umožňuje vpisovanie informácií do pamäti ako na prázdny papier. Mnemotechnická pomôcka Simónida ilustruje, ako môže vizuálna reprezentácia dopĺňať verbálne podoby uchovávaní pamäti. Tento prechod od ucha k oku zdôrazňuje význam obrazov v budovaní kultúrnej pamäti. Technika pamäťových obrazov sa využíva spolu s verbálnymi. Vizuálne prvky sú teda dôležitou súčasťou mnemotechniky.

Potrebu zachytiť podobu zosnulých posilňuje kult mŕtvych, ktorý kompenzuje prchavosť pamäti. Aj z týchto dôvodov si šľachtické rody vytvárali portrétne galérie s účelom pripomínania slávnych predkov. Spomienka na zosnulých mala jednak náboženskú, ako aj svetskú dimenziu. Je možné ich postaviť proti sebe a pomenovať ich ako: *pietas a fama*. Pieta predstavuje povinnosť, či túžbu budúcich generácií uchovať pamiatku zosnulých. Podľa Aleidy Assmannovej (2018, s. 35) môžu pietu prejavovať vždy iba živí mŕtvym, ale o povest' – *fámu* – v ústrety slávnej pamiatke sa môže pričiniť každý už počas svojho života. Povest' je teda svetskou formou zvečnenia samého seba. Vytvára sa obrazom, ktorý človek o sebe zachová, a teda vysporiadanie sa s vytváraním slávnej pamiatky pre budúce pokolenia. Jednoducho, či subjekt ponechá miesto v dejepisectve pre kreovanie piety svojim blízkym, alebo sa o neho postará sám. Tí, ktorí počas života opomínali vlastnú fám, nechajú na potomkoch vytvoriť pietu. Ak spomínajúcim chýbala vizuálna pomôcka, verné zobrazenie človeka, nechali si vytvoriť fiktívny portrét. V ňom sa strácala vernosť k podobe zobrazeného, ale jeho vytvorenie bolo podporené inou motiváciou. Ako príklad uvádzame portrét Františka Zaya (Obr. 1), ktorý žil v 16. storočí a získal pre rod barónsky titul. V tomto prípade boli veľké činy človeka zapísané, no pripomínanie a ilustrovanie zostalo ponechané pre fabuláciu. Historik Lajos Thallóczy spísal jeho legendu v roku 1885, ktorá vyšla v sérii Maďarských historických biografii, kde bol uverejnený aj jeho grafický portrét. Thallóczy vo svojej biografii použil grafický list od Tivadara Dörreho (1858 – 1932), vypracovaný podľa portrétu z Uhroveckého kaštieľa. Ide o fiktívny portrét. Objednávateľom portrétu zakladajúceho člena rodu bol Karol Zay (1797 – 1871), ktorý sa zaujímal o dejiny rodu.

Obr. 1 (vľavo): František Zay (1498/1505 – 1570), olej na plátne, 79 x 65 cm, druhá polovica 19. storočia, Autor: Christian Stetter, SNM-Múzeum Bojnice, Inv. č: XI-0550

Obr. 2 (vpravo): Imrich Zay (1765 – 1831), olej na plátne, 49 x 61 cm, 1807, Autor: Jean Jacques Stunder, SNM-Múzeum Bojnice, Inv. č: XI-0188

Jeho otec Imrich Zay (Obr. 2.), zabezpečil pre rod grófsky titul v roku 1830, zanechal za sebou množstvo správ a niekoľko portrétov. Úspech v získaní grófskeho titulu mohol súvisieť aj s budovaním portrétnej galérie, ktorá zvýrazňovala prestíž rodu a podčiarkovala starobylú históriu, ktorú nie je možné čítať bez postáv v príbehoch. Galéria preto pomohla k ceste od barónskeho po grófsky titul. Do týchto tvárí si projektovali svoje dejiny, symbolizovali nielen dejiny rodu, ale aj emócie – hrdosť a súdržnosť so svojimi predkami. Tieto emócie vytvárali podstatnú zložku pri formovaní dejín rodu.

Rodová portrétna kronika

Šľachtický rod systematicky budoval pamäť na zašlú slávu svojich predkov. Pamäť je aj v ich prípade prirodzene zameraná na minulosť a skrz závoj zabudnutia do nej preniká. Sleduje stratené stopy a rekonštruje svedectvá, ktoré majú význam pre prítomnosť. Tento záujem o dej ako zdroj informácií o vlastnom pôvode a identite sa objavuje už pred vznikom národných štátov (Aleida Assmannová, 2018, s. 52). Zberateľská aktivita sa zo stredovekých pokladníc kostolov a kláštorov presunula do súkromných zbierok kniežat. Už v období baroka bola portrétna galéria prirodzenou súčasťou kaštieľov a zámkov. Zberateľská činnosť bola veľmi úzko prepojená s historickými zmenami a prevratmi. Pochopiteľne zbierali portréty svojich predkov, pokúšali sa ich etablovať v kolektívnej pamäti prostredníctvom ich prezentácie a rozširovania prostredníctvom novín, kníh, grafických listov atď. Týmto spôsobom sa obraz významnej osoby uchovával v kolektívnej pamäti prostredníctvom pietneho vzťahu k nej. Portrét predstavuje historický konštrukt - miesto, kde sa ukladá pamäť, ktorú je možné zrekonštruovať.

Zberateľská činnosť bola založená na individuálnom záujme jednotlivých členov o svoje pokolenia. Ich hlavné rodové sídlo bolo v Uhrovci. Už spomínaný Karol Zay bol strojcom mnohých objednávok na portréty. Predovšetkým v druhej polovici 19. storočia si nechávali dopĺňať svoju portrétu galériu slávnymi dávno zomrelými predkami. Tieto portréty boli často fiktívne alebo vytvorené podľa grafických predlôh. Okrem toho do galérie pridávali aj portréty členov rodín neviest, teda významných rodov, ktoré sa spojením cez manželstvo stali súčasťou rodu. Úspešná sobášna politika zabezpečila, že nevesty často pochádzali zo šľachtických rodov vyššieho postavenia.

Vo veľkej sále kaštieľa v Uhrovci, známej aj ako rytierska sála, bolo vystavených približne 160 portrétov. Okrem toho v tejto miestnosti uchovávali aj rodokmene, ktoré sú dnes uložené v Slovenskej národnej knižnici, spolu s ostatnými knihami z rozsiahlej historickej knižnice rodu. Táto knižnica obsahovala približne 20 000 zväzkov. Archívne dokumenty boli v 50. rokoch 20. storočia prevezené do Slovenského národného archívu. Umelecké zbierky, nábytok, maľby a portréty boli odvezené do Krajského nitrianskeho múzea, dnes Slovenského národného múzea-Múzeum Bojnice.

Rodinná portrétu galéria predstavovala pre rodinu významnú súčasť historickej pamäti, plnila úlohu kroniky, v ktorej sa zaznamenávali dejiny rodu. Slúžila ako priestor na uchovávanie rodinnej histórie a hrdosti na predkov. Počas návštev šľachtického sídla gróf Karol prezentoval rodinné rodokmene a portréty umiestnené na stenách; dopĺňal ich rozprávaním o významných životných osudoch vojvodcov a ďalších prominentných predkov. Príbehy jednotlivých členov rodu spracovával do článkov, ktoré uverejňoval v tlači

Portrét predstavuje nielen samotnú osobu, ktorá je na ňom zobrazená, ale aj jej príbeh a vzťahy. „*Obrazy zakladajú úplne inú dynamiku prenosu než texty,*“ (Aleida Assmannová, 2018, s. 253). Väčšina diel tejto kolekcie je obohatená o genealogické nápisy. Portrét sa cez nápis stáva súčasťou širšej histórie, fragmentom dejinných zvrátov a súvislostí. Z tohto dôvodu sú v portrétnej galérii pri obrazoch často zaznamenané mená portrétovaných spolu s ich najväčšími úspechmi, rodinnými väzbami (kto boli ich rodičia alebo z akého rodu pochádzali), titulmi, či miestami, kde pôsobili vo vojenskej službe. Tieto údaje nám poskytujú spresnenú informáciu. V galérii existujú aj problematické miesta, ktoré si vyžadujú hlbšie štúdium. Niektoré staršie portréty boli premaľované na obrazy iných osôb; napríklad ženský portrét bol prepracovaný na podobizeň Petra Zaya (Obr. 3). Nevieme, či išlo o ekonomické dôvody alebo sa len zabudlo na toho, kto bol zobrazený na portréte. Reštaurátor Jozef Dorica ho našiel vďaka röntgenovej snímke pod vrstvou maľby v roku 2008. Iný prípad je portrét Márie Polixenely Kollonitz (Obr. 4), ktorý dostal pri sekundárnej premaľbe druhé meno, pod ktorým bol minimálne celé storočie známy ako Ludomila Kollonitz. Až po reštaurátorskom zásahu v 80. rokoch 20. storočia bola pôvodná identita portrétovanej navrátená. Počas 19. storočia bolo mnoho portrétov v galérii premaľovaných, pričom vo väčšine prípadov išlo o diletantské zásahy, ktoré často znižovali kvalitu originálov.

Obr. 3 (vľavo): Peter Zay (1735 – 1788), Olej na plátne, 88 x 72 cm, 3. tretina 18. storočia, SNM-Múzeum Bojnice, Inv. č: XI-0088

Obr. 4 (vpravo): Mária Polixena Kollonitz (1662 – 1742), Olej na plátne, 117 x 86,5 cm, posledná štvrtina 17. storočia, SNM-Múzeum Bojnice, Inv. č: XI-0089

Významnou časťou portrétnej galérie sú aj obrazy členov cisárskeho rodu Habsburgovcov. Nájde tu napríklad portrét Márie Terézie v čiernych šatách alebo trojportrét: Márie Antoinetty, Maximiliána II. a Ľudovíta XVI. Tieto portréty dodávajú galérii nielen reprezentatívny charakter, ale aj historický význam spojený s habsburskou monarchiou.¹

Záver

V našom príspevku sme sa pokúsili načrtnúť jednu z funkcií portrétnu ako nástroja rozpomätavania na konkrétnu osobu. Našu hypotézu sme aplikovali na portrétu galériu rodu Zay, ktorá je svojim rozsahom jedna z najlepšie zachovaných na Slovensku. Stala sa pre šľachtický rod významným nástrojom uchovávaní pamäti, reprezentácie a budovania identity. Portréty v galérii neboli iba vizuálnymi zobrazeniami jednotlivcov, ale aj nositeľmi rodovej hrdosti, spojeniami medzi generáciami a symbolmi kultúrnych hodnôt. Ich funkcia presahovala osobnú sféru, keďže často odrážali širší historický a spoločenský kontext – napríklad vzťahy s habsburskou monarchiou alebo prejavy kolektívnej pamäti. Jej historický význam spočíva nielen v dokumentácii rodovej histórie, ale aj v odkrývaní mechanizmov, ktorými si šľachta cielene formovala obraz o sebe a svojom mieste v spoločnosti.

Týmto príkladom je možné ilustrovať, ako vizuálne prvky dopĺňajú písomné pramene v rekonštrukcii histórie. Portrét sa tak stáva jedinečným

¹ Princípom dobového portrétnu sa v niekoľkých publikáciách venovala Ingrid Halászová, napr.: Halászová, I. (2020), Halászová, I. (2016).

médiom, ktoré umožňuje preklenúť priepasť medzi minulosťou a súčasnosťou, ponúka pohľad na kultúrne a sociálne premeny, a zároveň nám pripomína, že pamäť – či už individuálna, rodová alebo kolektívna – je vždy výsledkom cieľenej tvorby a reinterpretácie.

Bibliografia

- ASNM, pMB, Reštaurátorský protokol k obrazu Portrét baróna Petra III. Zaya (2008). (Dorica).
- ASNM, pMB, Reštaurátorský protokol k obrazom č.: XI-0089, XI-0091, XI-0131, XI-0194, XI-0042 (1984). (Togner).
- Assmann, J. (1997). *Kultura a paměť*. Praha: Prostor, 1997, 320 s. ISBN 80-7260-051-6.
- Assmann, J. (2003). *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha: Vyšehrad, 2003, 91 s. ISBN 80-7021-514-3.
- Assmannová, A. (2018). *Prostory vzpomínání, Podoby a proměny kulturní paměti*. Praha: Karolinum, 2018, 484 s. ISBN 9788024634333.
- Halászová, I. (2016). Einleitung : DAS PHÄNOMEN DES PORTRÄTS und die Gestaltung der adeligen Porträtgalerien im 16. und 17. Jahrhundert in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie. In *Die Noblesse im Bild : die adeligen Porträtgalerien in der Frühen Neuzeit in den Ländern der ehemaligen Habsburgermonarchie*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016, s. 11-37. ISBN 978-3-631-67175-7.
- Halászová, I. (2020). *Pred portrétom*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2020, 143 s. ISBN 978-80-568-0388-2.
- Nora, P. (2012). Mezi paměti a historií. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. [online]. Praha: Cahiers du CEFRES, 2012, č. 13. [cit. 12.12.2024]. Dostupné z: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1998_mezi_pameti_historii.pdf
- Smítková, A. (2022). Portréty príslušníkov rodu Zay zo 17. a 18. storočia z niekdajšieho rodového kaštieľa v Uhrovci. Príspevok k provenienčnému a atribučnému výskumu zbierkového fondu SNM-Múzea Bojnice. In: *Doctorandorum dies*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2022, s. 137-150. ISBN 978-80-568-0514-5.
- Thallóczy, L. (1885). *Csömöri Bárá Zay Ferencz 1505-1570*. Budapest: Franklin-társulat könyvnyomdája, 1885.

Mgr. Andrea Smítková

Katedra výtvarnej výchovy
Katolícka univerzita v Ružomberku, Pedagogická fakulta
Hrabovská cesta 1, 034 01 Ružomberok
andrea.smítkova@ku.sk